

ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ім. Т.Г. ШЕВЧЕНКА
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

*До 150-річчя від дня народження
Агатангела Кримського*

АГАТАНГЕЛ КРИМСЬКИЙ —

ІВАН ФРАНКО

ЕПІСТОЛЯРНІ ДІАЛОГИ

(1890—1904)

ХАРКІВ
«ФОЛІО»
2022

ВІД УПОРЯДНИКІВ

У відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка Національної академії наук України (далі — ІЛ НАНУ) зберігаються особові фонди багатьох класиків української літератури XVIII–XX ст., діячів науки та культури (загалом більш як 130 000 од. зб.), і з-поміж них перше місце за обсягом і кількістю документів має архів (фонд № 3, близько 6000 од. зб. за XIV–XX ст.) та особиста бібліотека (більш як 12 000 видань) Івана Франка. На цій першоджерельній основі було видано 50 томів, а згодом, у роки незалежності України, додруковано ще чотири додаткові томи спадщини письменника.

В архіві Івана Франка найповнішими є матеріали літературної та наукової спадщини митця, але постійний інтерес у дослідників викликає його листування, тобто епістолярні діалоги за 1874–1916 рр. Значна частина листів І. Франка зберігається не в його архіві, адже письменник надсилав їх різним адресатам. Доволі дбайливо ставився І. Франко до листів своїх кореспондентів: усе, що надходило на його адресу, збережено, і, можли-

во, колись буде повністю надруковане, як і його листи у трьох томах (тт. 48–50) 50-томника (упорядники й автори приміток до листів Н. О. Вишневська, М. М. Павлюк, А. М. Полотай, К. М. Секарева, М. С. Грицюта, О. В. Мишанич, Ф. П. Погребенник).

В історії архівної справи літературного джерелознавства рідкісними бувають випадки, коли листи фондоутворювача повертаються до архівовласника. Але оригінали листів І. Франка до А. Кримського відклалися у фонді № 3 разом із версткою, підготовленою до друку та широкопрокоментованою самим Агатангелом Юхимовичем з його ж авторською передмовою, написаною 30 квітня 1940 р. Ця публікація в журналі «Радянське літературознавство», підписана до друку 14 червня 1941 р., на жаль, не з'явилася через початок Другої світової війни та поспішну репресію світила української та світової науки, що сталася 19 липня 1941 р. У науково-критичному виданні творів А. Кримського в 5 томах (К.: Наукова думка, 1972–1973; упорядники-текстологи І. О. Лучник, А. М. Полотай, К. М. Секарева) із наявних в архіві 76 листів до І. Франка відібрали лише 53, можливо, таким було рішення редколегії, очолюваної академіком І. К. Білодідом, які друкувалися в книзі першій 5-го тому без дотримання особливостей мови автора й навіть із деякими купюрами. Однак науковий апарат згаданих багатотомних видань став підґрунтям нашої роботи й над цим унікальним виданням.

Нинішня публікація листів Івана Франка та Агатангела Кримського за оригіналами зі збереженням особливостей мови авторів та тогочасного, хоча й не унормованого правопису, є **першим** оприлюднен-

ням епістолярних діалогів двох видатних письменників і вчених-енциклопедистів, які, попри вікову різницю (15 років), спілкувалися як рівні колеги по перу. Перший діловий лист до Івана Франка написав 23 лютого 1890 р. із Москви 19-річний студент Лазаревського інституту східних мов, а далі вже провадилися цікаві наукові діалоги, які тривали з перервами до 1904 р.

І. Франка називають титаном праці. Таким працелюбом став і А. Кримський, який зі студентських років, попри хвороби, впродовж п'ятдесяти років самовіддано працював на ниві наукової, літературної творчості, повністю віддаючи себе й організації академічної науки в Україні: у 1918–1928 рр. він був неодмінним секретарем Української академії наук. Українського вченого тероризували денікінці, ледве не розстріляли поляки в 1920 р. у тимчасово окупованому ними Києві, але зовсім інакше вчинила тодішня влада...

Дев'ятнадцятого липня 1941 р. енкаведисти силоміць вивезли хворого й виснаженого А. Кримського з його будинку у Звенигородці до Києва, а наступного дня запроторили до Лук'янівської в'язниці. Саме тими днями (здається, 22 липня) ешелон з ученими Академії наук від'їхав із Києва в евакуацію до Уфи та інших міст СРСР на Сході, а академіка Агатангела Кримського допитували слідчі НКВС. У 1930-ті роки А. Кримський визволив із лабет енкаведистів не одного українського вченого, а в той драматичний час, через початок війни, нікому було порятувати хворого й беззахисного академіка. Обвинувачень проти себе він не визнав, а тому арештованого повезли до Харкова, де його ознайомили з офіційним звинуваченням — «антирадянська на-

ціоналістична діяльність». А далі — кустанайська тюрма № 7 у Казахстані, де вкрай виснажений піврічними стражданнями, за свідченням тюремного фельдшера, «у повній свідомості» А. Кримський помер 25 січня 1942 р.

Спадщина А. Кримського зберігається по кількох архівних, музейних і бібліотечних сховищах та приватних архівах України і близького зарубіжжя. За наявності сучасних технічних засобів цілком реально створити найповніший банк інформації про все створене цим велетом української науки та культури. Можливо, до якогось наступного ювілею («круглішого» за 150-річчя) нарешті з'явиться повне зібрання творів цього страсто-терпця за науку й багатостраждальця за Україну Агатагела Юхимовича Кримського.

С. Гальченко, Н. Лисенко

ЛИСТИ ІВАНА ФРАНКА ДО АГАТАНГЕЛА КРИМСЬКОГО

Не сам я впорядковував оце Франкове листування. Як усі інші листи, писані від поважних діячів до мене, так і тії, котрі писав до мене Ів. Франко, я ніколи не одкладав в окремі пачки, не перев'язував їх мотузочком чи що. Переховувалося все здавна начебто в хронологічному порядку, але геть без ладу у моєму чималому, тільки доволі хаотичному архіві — по верхніх полицях моєї бібліотеки, вгорі на книжкових шахвах серед пороху та павучиння або в позабиваних скринях. Видобути Франкові листи звідти з-поміж безлічи всякого іншого писаного надіб'я (старих історичних документів, усяких давніх манускриптів, фольклорно-етнографічних записів, неопрацьованих чи недокінчених літературно-наукових матеріалів або й попросту всякої хаотичної писанини) — то вже була сама по собі чимала робота. Та не моя. Іще більший виходив труд — впорядкувати оті всі видобуті на світ Франкові та інших галичан скрипти, порівняти Франкові листи з листами Павликовими та ще багато чиїми, пояснити неясности, долучити до Франкових листів історично-літературні коментарі на підставі опублікованих літературних

даних, словом, зробити те, що зветься «зредагувати». Це все пильно поробив знов не я. Над усім попрацював мій покійний небіж М. Кримський, я ж тільки пособляв йому своїми споминами, знаттями, порадами. Він помер, довівши свою копітку працю, можна сказати, геть до краю, так що рукопис уже й до друку придатний був би. А ж задля остаточної редакції (було це року 1931) вирішив і сам я уважно перевірити все написане, повиправляти неточності, коли вони будуть, а тоді десь далеко сховати перевірений рукопис, нехай би він побачив світ аж по моїй смерті. Перечитавши тоді скрипт аж надто пильно, я переконався, що фактичних помилок у коментарях немає ані же. Все ж деякі бібліографічні вказівки я подавав — таки од себе. І навпаки, я одкинув чималий коментар до Франкового листу № 4 (про мою недавню полеміку з Драгомановим). Через що одкинув? — тільки через те, що в моїх «Розвідках, статтях та замітках» (Київ, 1928) відносини мої до Драгоманова, а тим самим і до Франка, освітлено з якнайбільшою докладністю і безсторонністю. Все опрочее в племінниковому елабораті я позакинув так, як воно було зредаговане, дарма, що іноді я мав би дріб'язкове право почувати себе трохи скривдженим.

Бо племінник, хоч писав з натуральною симпатією й пошаною супроти свого старого дядька-академіка, та заразом він на правах аж надто близької людини не завсігди сушив собі мозок тим, щоб додержати тонкої дипломатичности в своєму тоні. От, у моїй контроверсії з Франком (лист № 5), де мої й Франкові погляди на обов'язкову норму літературної української мови різко розбіглися, коментатор безоглядно обстав за Франком і навіть пустив проти мене, та Грінченка, та інших «вісімдесятників» явну іронію. В комента-

рях до листів № 38 і № 39 (чому я, обминувши можливу для мене катедру української філології, вибрав для офіційної служби готову катедру любої для мене арабістики) висловлено в коментарях суд, який не збігається з Франковою думкою. Бо, за фаміліярною коментаторовою оцінкою: «нема де правди діти, загальне вражіння од листування — навряд щоб було зовсім вигіднее для характеристики А. Кримського». Гадаю, що ці слова проти мене несправедливі. Та їх я не зважився викинути: чи оцю тираду, чи все таке инше по залишав я неторканим та й, раз уже згодився пустити листування в друк іще перед своєю смертю, нічогісінко вже не змінюю. Навіщо б я мав у чужих коментарях щось змінювати, змодифікувати? Адже ціле пів століття одділяє мене од того моменту, коли в Галичині з'явилася перша моя друкована річ і розпочалося листування з Франком. Та й не аби-яке пів століття! Завершила його велика соціальна революція, що в її могутньому, напористому ході один місяць дорівнює десятком рокам звичайного часу. Навіть здавалося б чималі деталі попереднього життя видаються тепер такими давніми-давніми дрібницями! Все, що тоді чинилося, обернулося в давноминулу плюсквамперфектну історію, *tempri passati*, і все, що з тих часів іще не затерлося в людській пам'яті, то наче фрагменти із середньовіччя. Тепер міні вже не спроможен завдати болю навіть найсуворіший привселюдний суд про моє тодішнє «я», і з його помилками, і з його добрими пориваннями, які забезпечили міні щирю інтимну приязнь незабутнього Франка. Нехай же листування йде в світ без мого прихорошування!

Та й хіба пора прихорошуватися, причепурювати свою давню давнину старому недужному втомлено-

му дідусеві, коли вже й саме життя, навіть наше казкове життя, про яке давніш і мріяти було не можна, стає для похилого діда вже ярмом? З кожною новою весною чує похилий дідок коло свого вуха прихильне й принадне шепотіння невидимої прастарої гості, яка ані його і нікого на світі не обмине, кожного раніш чи пізніш одвідає...

Нова весна!.. Нове життя — народу,
Та не міні.
Минув мій вік. Не я складу вже оду
Новій весні.

Бабуся-смерть міні шепоче втішно
Про инчу путь:
— Ходи до мене! в мене так затишно!
Тебе всі ждуть.

Всі ждуть тебе — і батько, й мати, й друзі,
Кого любив.

Хіба не чуєш? мов вітрець у лузі
Їх тихий спів:

«До нас пора!.. Покинь життя недуже!
Покинь ярмо!
Ждемо тебе, наш сине, брате, друже!
Ждемо!.. ждемо!» —

І ти, друже Йване, ждеш мене? — Я прийду. Іду.

30/IV 1940 рік А. Кримський

В 1880-х роках і на початку 1890-х років у пансіоні київської Колегії Павла Галагана був «воспитателем» і вчителем історик Є. К. Трегубов. Він жив у будинкові самої колегії, вкупі зі своєю родиною та двома молоденькими дружинними сестрами Хоружинськими, яких усі колегиати знали під іменням «тьотя Оля» і «тьотя

Саня». Колегіати здалека могли милуватися на них, дехто навіть романтично зітхав за ними, надто ті, кому доводилося жити влітку в колегіатському маєткові Покорищині (Остерського повіту), де літувала родина Трегубових. І от пізньою весною 1886 року серед колегіатів рознеслася сенсаційна чутка: «тьотя Оля» виходить заміж за якогось приїжджого галичанина — австрійського підданця, і він її завезе з собою до Австрії. Та й справді, того самого дня всі побачили, що в домовій інтернатській церкві Колегії Павла Галагана відбулося вінчання «тьоті Олі» з отим галичанином, а після вінчання під'їхав візник та й забрав молодих на вокзал. Хлопці-школярі обмінювалися своїми враженнями від того приїжджого австріяка і дуже дивувалися, що, хоч він ніби й «малоросс», а на «наших малороссов» анітрохи не скидається, швидче вже на якогось німчика чи чеха, ще й руденький нівроку. Прізвище Франка, того «австрійського малоросса», нікому з колегіатів нічого не говорило і, здебільшого, одразу вилетіло з пам'яті. Що він письменник, того ніхто з школярів не знав; цікавилися ним лиш через те, що він завіз із собою «тьотю Олю». Та ще старий колегіатський служник, білорус Антін, переказував «воспитанникам» цікаву для нього «гісторію», що отой «тьотін Олін» жених не привіз із собою з Австрії парадного фрака та й хотів був іти під вінець у подорожньому піджаку. Тільки ж нові його свояки заявили, що в піджакові вінчатися аж ніяк не личить. Його повели у магазин готового одягу, там він узяв елегантного фрака напрокат за скількісь карбованців та й ото вінчавсь у колегіатській церквиці в чужому фракові, а по вінчанні зайшов просто з церквиці до сусідньої

кімнати (там містилася фундаментальна бібліотека Колегії Павла Галагана), переодягся з чужого парадного фрака в свій старий піджак, та й аж тоді поїхав із молодістю на вокзал. А Антонові-служникові Є. К. Трегубов сказав однести того фрака назад до магазину, де його напрокат брали.

Серед отих колегіатів, для яких тоді, 1886-го року, ім'я «Франко» було не більше, як «мѣдь звенящая», був і п'ятнадцятилітній «воспитанник» А. Кримський. Допіру двома роками пізніш, уже в вересні 1888-го року, ми знаходимо в його щоденнику запис про те, що, вийшовши з колегії на дозволену прогулку, він одвідав свого старшого товариша Павла Тучапського, який уже був студентом Київського університету. Тучапський багато дечого прочитав юнакові Кримському з галицького часопису «Зоря», але не дав йому цього журналу понести до колегії, а натомість позичив для прочитання книжечку невеликого формату: «На дні», яку легко було сховати в кишені, і ніяке начальство її не було б догляділося. Ім'я автора книжечки було — Іван Франко. Із щоденника видно, що на сімнадцятилітнього хлопця-школяра А. Кримського книжечка тая справила надзвичайно сильне враження. Правда, довелося йому прочитати її двічі, бо перший раз через драгоманівський правопис (з тим же) він її дуже нелегко розібрав. Але як прочитав він її вдруге, уже не розбиваючи свого враження тим тяжким правописом, то записав у щоденнику, що цей Іван Франко — то безперечно великий письменник, і українська література — то не остання в світі література, коли може похвалитися отаким письменником. Цей пієтет супроти Івана Франка ще зріс у А. Кримського,

відколи він став студентом у Москві (1889 р.) і зміг прочитати з Франка значно більше, ніж одну повість «На дні». Характерна річ, що пишучи тоді своє оповідання «В народ», А. Кримський вклав у голову своєму героєві мрійливу думку про те, що ім'я його заблещить в українському письменстві «понад усякими Мирними, Франками та Левицькими-Нечуями». Те оповідання послав він на руки львівському вчителеві Дам'яну Гладилевичу, але той не захотів допустити імені Франка в цім оповіданні. В листі до А. Кримського він написав, що ані Франко, ані Нечуй-Левицький не належать своїм талантом та славою до таких письменників, котрі надаються для чийхось амбітних мрій, а через те він вважає за потрібне викинути це речення. Тільки ж А. Кримський рішуче не згодився викинути згадане речення з іменням Франка, і його ми бачимо і в першому виданні повістки «В народ» (Львів, 1892, сс. 19–20), і в усіх виданнях збірки «Повістки та ескізи» (Київ, 1919, с. 15). Здається нам, що цей епізод характеристично свідчить про ту велику пошану, з якою одразу поставився А. Кримський до Франка як до письменника.

Тоді ж таки, 1890 р., він почав і листування з Франком, нелегально передавши радикальний двотижневик «Народ», що почав виходити у Львові. Окремі числа цього журналу, надруковані на цигарковому папері, або Павлик, або Франко надсилали А. Кримському в закритих конвертах¹. Не на цигарковому папері, а на звичайному вислав йому теж у конверті Франко свій журнал «Товариш», № 1, і надіслав аркуш за аркушем свою збірку

¹ Про це див. Кримський А. «Розвідки, статті та замітки». Київ, 1928, с. 321.

«В поті чола», що саме 1890 р. друкувалася. Ця нелегальна переписка і була найпершою темою для листування, а заразом вона викликала обох кореспондентів ще й на інші теми. Регулярне листування Ів. Франка з Аг. Кримським тяглося з 1890 до 1898 р., і за цей час од Франка надійшло 50 листів. Після того обидва письменники листувалися лиш спорадично.

За доцільне вважаємо опублікувати Франкові листи не просто в їх голому тексті, але з потрібними примітками та поясненнями, без яких не все в отих листах можна було б і зрозуміти. Відомості для своїх коментарів черпаємо або з тодішньої преси («Народ», «Правда», «Зоря» та ін.), або з одночасних листів до А. Кримського від інших галичан: М. Павлика, О. Барвінського, В. Лукича, Д. Гладилевича, В. Гнатюка та ін., і не галичан — Б. Грінченка, О. Кониського та Лесі Українки¹. Часом покликаємося й на опубліковане друком «Листування І. Франка і М. Драгоманова» (К., 1928. Збірник Історико-філологічного відділу Академії наук, № 52). Чимало світла проливає на тодішні обставини стаття акад. А. Є. Кримського про Драгоманова, вміщена в згаданій збірці «Розвідки, статті та замітки». Нарешті, не в одному випадкові розпитувались ми про деталі й у самого акад. А. Є. Кримського, що, віддавши нам для впорядкування весь свій архів, ніколи не відмовлявся давати й потрібні пояснення.

¹ Сподіваємось, що побачать світ і всі оті листи, надзвичайно характерні для розуміння 1890-х років, а листи Лесі Українки — і для розуміння процесу її творчості.

Про листи № 1 і 2 (1890)

На жаль, найперших Франкових листів (№ 1 і 2) ми в своїх руках не маємо. Можемо констатувати (через інші джерела), що їх було два, а може, і більше. Листи і від Франка, і від Павлика А. Кримський старанно зберігав, але ж держати їх у себе в хаті було студентові небезпечно, бо політичні труси в Москві в приміщеннях студентів були річчю звичайною¹. Через те А. Кримський усе те листування передав на схов матері свого колеги, студента М. С. Щекіна, де напевне можна було не боятися ніякого політичного трусу. Тільки ж деяку частину листів переслав А. Кримський і до Звенигородки, на ім'я своєї старшої сестри Марії, щоб вона їх десь пильно переховувала. Саме оці листи й постраждали, бо коли потім виряджено було А. Кримського за кордон у дволітню командировку (для підготовки до професорської діяльності), то сестра передала його листування на схов батькові (1896 р.), а той, боячись, щоб політика не перешикодила професорській кар'єрі сина, взяв та й перечистив оте листування. Серед таких «небезпечних» листів, котрі старий Є. С. Кримський або понищив, або

¹ З опублікованих записок колишнього московського охранника Л. П. Меньшікова («Охрана и революция», М., 1925, с. 81) ми бачимо, що особа молодого А. Кримського, який приїхав учитися до Москви в кінці серпня 1889 р., негайно ж привернула до себе увагу охранки. Бо в грудні того самого 1889 р. розпочалося листування між московською охранкою і петербурзьким департаментом поліції про політичну діяльність А. Кримського, і було вияснено, що «А. Є. Кримський є проводирем українофільського гуртка в Москві, пише в галицьких газетах, має нелегальну бібліотеку, має зв'язки з Коломийчуком (=М. Павликом)» і т. д.

десь у себе сховав, опинилися принаймні всі листи Тучапського і не менше, як два листи Франка, саме ті, що з них і почалося листування Ів. Франка та А. Кримського. Зовсім ціла залишилася тільки та кореспонденція, яка переховувалася у Москві в Н. Н. Щекіної.

Тому, що звенигородські папери покійного Є. С. Кримського належать не акад. А. Ю. Кримському (до того ж перебувають у хаотичному стані), не можемо напевне сказати, чи зовсім загинули оті перші Франкові листи, чи, може, ще колись знайдуться. В кожному разі, про всякий випадок, опубліковуючи заціліле, незагублене Франкове листування, нумеруємо найдавніший із незагублених листів уже числом 3.

№ 3 (листопад 1890)

Не всі аркуші «В поті чола» акуратно доходили в закритих конвертах із Львова до Москви. В листопаді 1890 р. А. Кримський нагадав Франкові, що він має збірку «В поті чола» лише до с. 288, а обіцяної, в перспекті, Драгоманівської передмови зовсім не має; так само не дійшли до нього останні числа «Народу». На це Франко відписав:

Вельмишановний добродію!

Даруйте, що так опізнився з присилкою вам решти «В поті чола». Та вина тут не моя, а автора передмови, котрий опізнився з її написанем і ледво перед тижнем прислав єї, так що вона й досі ще не готова. Текст новелл від стор. 289 посилаю Вам удруге. Передмову, титулову картку і обложку надіюсь вислати

на другий тиждень. Чому не доходить до Вас «Народ», я не знаю, — він Вам, без сумніву, висилаєся на кож-де Ваше жаданє. І теперішне передам П[авли]ку, бо він має се діло в руках. Ваш Хейям видрукуваний, хоч вірші не всі пішли¹. Замічу, що всі єго вірші вийшли в німецькім переводі Боденштета, а кількадесять чо-тиростишій є також в перській антології, що видав Гарт в переводах ріжних німців. Стоїло б із сего по-ета вибрати більше. А що Ви думаєте про Фірдузі²? Я думаю, що коли Ви персіст, то варто б хоч дещо пе-рекласти з сего великого поета, от наразі хоч би єго вірш на Шаха Магмуда³. А то арабські моаллаки, йій богу, не стоять друку⁴; може, вони мають історичну та язикову вартість, але в нас вони не будять нічогісінь-ко — думка в них наскрізь дитиняча, фантазія похо-жа на фантазію божевільного — михкоче, а не світить. А в поемі Фірдузі велика сила такого чисто людського елементу, котрий ніколи не устаріє. Антологія най-

¹ Мова йде про статтю А. Кримського «Один із перських про-тестантів Хейям», надруковану в «Народі», 1890, № 22.

² Тобто про Фирдовсія, автора Шах-наме (— іранська «Книга царів»). Франкова орфографія «Фірдузі» (із «з») показує, що Фран-ко цього корифея перської поезії знав безперечно з перекладу ні-мецького, мабуть, із відомої віршованої обробки «Heldensagen von Firdusi» фон-Шака (перше видання: Берлін, 1851). Пор. далі лист № 8.

³ У Шака це сс. 48–50.

⁴ Натяк на віршований переклад А. Кримського «Моаллака Антаара» в «Правді» 1890 р. Одночасно (десь у травні) москов-ський галичанин Н. Яворовський, студент Лазаревського інсти-туту східних мов, надіслав до Франка свій прозаїчний україн-ський переклад «Моаллака Имрулькайса», зроблений, правда, не з арабського первопису, а з російського перекладу Муркоса. Яворовський пропонував Франкові переробити його прозаїчний переклад на вірш.

кращих уступів із його «Шах-наме», от так на том в 15–20 листів друку, була б дуже гарним здобутком для нашої переводної літератури, і я думаю, що тут, у Галичині, найшовся б наклад на таку книжку.

Хотів я Вас запитати про дві речі: чи виходить або чи вийшла вже решта «Истории всемірной литературы» Корша і Кирпичникова? У мене є 22 випуски, та се не все. Якби вийшла решта, то я б попросив Вас виписати єї для мене, розумієсь, і прислав би гроші. Те саме діло і з біографическим словарем Венгерова. Перший том (букву А) я маю, більш нічого¹. Трете діло, про котре я хотів би просити Вас, се вишукати міні у антикварів чи букіністів Тихонравова «Лѣтописи русской литературы», хоч що можна, коли не все, і книжку «Содержаніе Чтеній въ Моск[овском] общ[естве] истор[ии и древностей]». Якби Ви нашли ті книжки, то звістіть мене, кільки коштують, а я постараюсь вислати гроші.

Щиро стискаю Вашу руку і кланяюсь Вам

Іван Франко.

Львів, 29 н[ового] с[тиля] ноября 1890.

№ 4 (грудень 1890)

Дуже докладний коментар до цього Франкового листа ми маємо в «Розвідках, статтях та замітках» акад. А. Кримського, сс. 322–390. Наводити той коментар наново нема тут потреби.

¹ Як відомо, біографічний словник Венгерова виходив дуже поволі і неакуратно, з великими перервами.

ЗМІСТ

Від упорядників	3
ЛИСТИ ІВАНА ФРАНКА ДО АГАТАНГЕЛА КРИМСЬКОГО	7
ЛИСТИ АГАТАНГЕЛА КРИМСЬКОГО ДО ІВАНА ФРАНКА	178
КОМЕНТАРІ	331
Листи Івана Франка до Агатангела Кримського	333
Листи Агатангела Кримського до Івана Франка	412
Іменний покажчик	463